

نگارنده‌های کوچری گلیایگان، تحلیل و گونه‌شناسی

کاظم عرب*

استادیار پژوهشکده باستان‌شناسی
k.arab751@yahoo.com

شقایق هورشید

کارشناس ارشد پژوهشکده باستان‌شناسی، دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دانشگاه مازندران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۳/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۹/۰۸
(از ص ۱۲۳ تا ۱۴۰)

چکیده

در پی اجرای طرح انتقال آب از سرشاخه‌های دز به قمرود (انار بار) توسط وزارت نیرو و ضرورت احداث سد مخزنی کوچری در دره‌ی میان‌کوهی کوچری در ۸ کیلومتری جنوب غربی شهرستان گلیایگان استان اصفهان و به منظور کسب حداکثر اطلاعات باستان‌شناختی منطقه، برنامه‌ی «بررسی، شناسایی و امکان‌سنجی باستان‌شناسی» حوضه‌ی آبگیر سد کوچری به اجرا درآمد. تیم باستان‌شناسی باهدف شناسایی، مستندنگاری و مکان‌یابی محوطه‌های باستانی و شناخت کم‌وکیف نگارنده‌های کوچری به قصد طبقه‌بندی و تهیه‌ی نقشه‌ی پراکندگی نقوش با شیوه‌ی بررسی فشرده‌ی میدانی با تکیه بر مستندات کتابخانه‌ای و با نگاهی تاریخی، توصیفی، تحلیلی به بررسی و مطالعه‌ی نقوش صخره‌ای دره‌ی کوچری پرداخت. در پایان کار میدانی، علاوه بر شناسایی ۱۴ تپه و محوطه‌ی استقرار، ۴ گورستان و یک بنا، ۳۸ مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای (با بیش از ۲۵۰۰ نقش) در محدوده‌ی مخزن سد کوچری شناسایی و مستندسازی شد. مهم‌ترین مسأله‌ی موجود درخصوص مطالعه و تحلیل نقوش صخره‌ای مذکور، مبحث گونه‌شناسی و تاریخ‌گذاری آن‌ها بود؛ چراکه احتمالاً بخشی از این نقوش از لحاظ زمانی هم‌زمان با قدیمی‌ترین استقرارهای موجود در این دره بودند و در مواردی نیز تا سالیان اخیر، نقش‌آفرینی برپیکر برخی از صخره‌ها تداوم داشته است. به جز تعداد کمی از نقوش متأخر که تقریباً قابل شناسایی بودند، سبک و شیوه‌ی ایجاد اغلب نقوش مشابه هم بود، همین امر امکان تفکیک آن‌ها از لحاظ اطلاق به یک دوره‌ی خاص را مشکل ساخته بود. باوجود مشکلات موجود نگارندگان براساس ماتریس مطالعات فن اجرای نقوش، نحوه‌ی نمایش تصویر، عناصر تاریخی نقوش و عنصر مجاورت یا همسایگی، تاریخ ایجاد نقوش صخره‌ای اصیل دره‌ی کوچری گلیایگان را حداقل هزاره‌ی اول ق.م. تا اوایل دوران اسلامی ارزیابی می‌کنند.

کلیدواژگان: نگارنده، کوچری، گلیایگان، گونه‌شناسی، پتروگلیف.

مقدمه

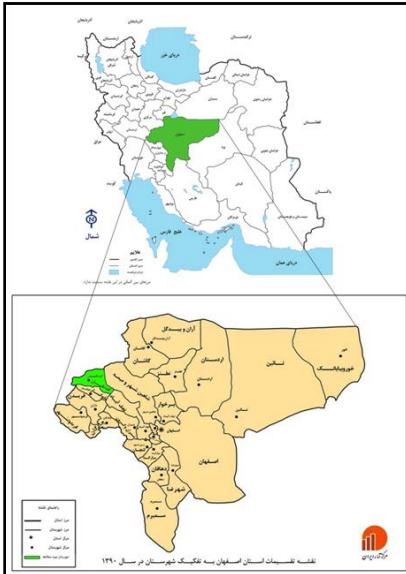
محدوده‌ی مورد مطالعه، شامل تراز آبگیری مخزن سد کوچری، واقع در دهستان کنار رودخانه از توابع بخش مرکزی شهرستان گلپایگان در استان اصفهان است (نقشه و تصویر ۱) که از نظر ارتفاعی با خط تراز حداکثر آبگیری مخزن سد، یعنی منحنی میزان با کد ارتفاعی ۱۹۳۸ متر تعریف شده است. بر این اساس وسعت محدوده‌ی مطالعه، کمی بیش از ۱۲۰۰ هکتار است که شامل حاشیه‌ی رودخانه‌ی گلپایگان (قمرود) از تاج سد در حال ساخت تا روستای عباس‌آباد، حاشیه‌ی رودخانه‌ی خشکه رود از روستای کوچری تا حدود ۳ کیلومتری جنوب آن و محدوده‌ی روستای کوچری و اراضی پیرامون آن است (تصویر ۱).

پیشینه‌ی پژوهش و مطالعات

پژوهش در نقوش صخره‌ای ایران، با وجود گستردگی آن در مقایسه با سایر مباحث باستان‌شناسی امری نوین است. برای نخستین بار «حمید ایزدپناه» از وجود نقوشی بر دیوار برخی از غارها و پناهگاه‌های کوهدشت لرستان گزارش می‌دهد (ایزدپناه، ۱۳۴۸: ۶-۱۴)؛ سپس «مک بورنی» به هنگام مطالعه‌ی نقوش صخره‌ای غارهای دوشه و میرماس از سایر نقوش صخره‌ای ایران سخن به میان آورده و قدمت آن‌ها را از دوره‌ی نوسنگی تا هزاره‌ی دوم ق. م. ارزیابی می‌کند (بورنی، ۱۳۴۸: ۱۴-۱۶). در سال‌های بعد این نقوش که در اقصی نقاط کشور پراکنده‌اند مورد توجه بیشتر محققان قرار می‌گیرد، چنان‌که «محمد رحیم صراف» و «رسول بشاش کنزق» نقوش «کمر نبشته» توپسرکان و «رجبعلی لباف خانیکی» و بشاش سنگ‌نگاره‌های «لاخ مزار» بیرجند را مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهند و در ادامه این روند، کتاب تمدن مهاباد بخشی را به معرفی نقوش «خره هنجیران» اختصاص می‌دهد و صراف و «دینیار شهزادی» نیز به معرفی نقوش «دره‌ی دیوین همدان» و سنگ‌نگاره‌های «ارنان» یزد می‌پردازند (قسیمی، ۱۳۸۶: ۱۸ و ۱۹).

در خصوص نقوش مورد بحث در این نوشتار، برای نخستین بار در سال ۱۳۷۱ ه. ش. «مرتضی فرهادی» که تحقیقات و تألیفات مردم‌شناختی در حوزه‌ی فرهنگی تیمره‌ی قدیم (خمین، محلات، نیمه‌ور، دلجان، گلپایگان و خوانسار) داشتند، با یاری راویان محلی و دانشجویان خود از وجود نقوش صخره‌ای گسترده و فراوان به همراه کتیبه‌های تاریخی در محل «چم‌اسبه»، تنگ غرقاب در ۲ کیلومتری شمال رباط گوگرد و ۱۴ کیلومتری شمال شرق گلپایگان گزارشی ارائه می‌کنند (فرهادی، ۱۳۷۷: ۶۲، ۷۳ و ۱۸۸ تا ۱۹۳). کتیبه‌ی مورد اشاره که با روش کوبشی به خط پهلوی ساسانی نگارش یافته بود، توسط رسول بشاش کنزق، قرائت و اصالت و انتساب آن به اواخر دوره‌ی ساسانی و یا اوایل دوره‌ی اسلامی محرز می‌گردد (بشاش کنزق، ۱۳۸۱: ۸۶ تا ۸۹). در ادامه‌ی این روند، فرهادی مصمم به مستندسازی مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای منطقه‌ی تیمره‌ی قدیم با تمرکز بر حواشی رودخانه‌ی آشناخور - حدفاصل خمین و الیگودرز - می‌شوند.

در طی بررسی‌های فوق، نام‌برده در سال ۱۳۷۵ طی سفری کوتاه به کوچری - در مسیر فرعی گلپایگان به الیگودرز - برخی از نقوش صخره‌ای «چشمه‌گرم» را مستندنگاری کرده و از وجود آثار مشابه در دیگر نقاط حاشیه‌ی رودخانه‌ی کوچری،

▲ نقشه ۱. موقعیت استان اصفهان در نقشه‌ی ایران و شهرستان گلپایگان در استان اصفهان (نگارندگان، ۱۳۹۳).

خصوصاً مناطقی همچون «قره‌دره» و عباس‌آباد سخن می‌گویند، و سرانجام به هنگام چاپ کتاب *موزه‌هایی در باد* در سال ۱۳۷۷، به صورتی محدود به آثار صخره‌ای کوچری اشاراتی می‌کند (فرهادی، ۱۳۷۷: ۶۲، ۷۳ و ۱۸۸ تا ۱۹۳). در سال ۱۳۸۴ برخی از نقوش مذکور توسط «محسن جاوری» مورد بازدید علمی قرار می‌گیرد که نتیجه‌ی آن، ثبت یکی از نقوش صخره‌ای با عنوان نگارکند کوهستانی کوچری به شماره‌ی ۱۲۵۹ در فهرست آثار ملی کشور است. در پیرونده‌ی ثبتی، تاریخ هزاره‌ی سوم ق.م. تا معاصر برای این نقش پیشنهاد می‌شود (جاوری، ۱۳۸۴: پرونده‌ی ثبتی اثر). سرانجام در بهمن ماه سال ۱۳۸۸، در پی گزارش یکی از علاقمندان حوزه‌ی میراث فرهنگی (محسن جمالی)، سیروس نصرالله‌زاده (از پژوهشکده‌ی باستان‌شناسی) با همراهی محسن جاوری (از اداره‌ی میراث فرهنگی استان اصفهان) طی مأموریتی اداری، از کتیبه‌ی فارسی میانه‌ی ساسانی نویافته در منطقه‌ی کوچری (روستای عباس‌آباد) بازدید نموده و به سه کتیبه‌ی پهلوی ساسانی و تعداد زیادی نقوش صخره‌ای اشاره می‌نمایند. ایشان کتیبه‌ها را به لحاظ نوع خط، مربوط به اواخر دوره‌ی ساسانی و دوره‌ی آغازین اسلام و در زمره‌ی کتیبه‌های یادبودی و از نوع کتیبه‌های یادگار نوشته ارزیابی می‌کنند.

هم‌زمان با اجرای برنامه‌ی مطالعه و مستندنگاری نگارنده، محسن جمالی که سالیانی چند مشغول عکاسی از سنگ‌نگاره‌های شهرستان گلپایگان بودند؛ دست به انتشار کتابی در این زمینه می‌زند (جمالی، ۱۳۹۴).

▶ تصویر ۱. موقعیت حوضه‌ی سد کوچری (محدوده‌ی مورد مطالعه) نسبت به شهر گلپایگان و سد عباس‌آباد (نگارندگان، ۱۳۹۳).

اهداف و روش کار

امروزه در راستای عمران و آبادانی کشور و نیاز روزافزون به ایجاد و گسترش زیرساخت‌ها در زمینه‌های مختلفی همچون: تأمین منابع انرژی، توسعه‌ی راه‌های ارتباطی، منابع آب برای مصارف کشاورزی و صنعت، فعالیت‌های عمرانی گسترده‌ای در سطح ملی و استانی در حال انجام است. در این میان، همواره و به ناچار بخشی از منابع طبیعی و ملی، مانند: جنگل‌ها، مراتع، گونه‌های گیاهی و جانوری و آثار فرهنگی-تاریخی در معرض خطر نابودی قرار گرفته و فدای توسعه و پیشرفت می‌شوند. نمونه‌ی بارز این‌گونه فعالیت‌ها، ساخت سدهای کوچک و بزرگی است که طی

سال‌های اخیر احداث شده و یا در دست احداث هستند و از آن‌جا که در طول تاریخ منابع آب و رودخانه‌ها همواره عامل مهمی در ایجاد و شکل‌گیری جوامع انسانی و محوطه‌های تاریخی و باستانی بوده‌اند، احداث سدها بیش از هر فعالیت عمرانی دیگری این آثار را در معرض خطر نابودی قرار می‌دهند. بر همین اساس، برنامه‌ی بررسی و شناسایی آثار فرهنگی و تاریخی و بررسی مردم‌نگاری و مردم‌شناسی روستای کوچ‌چری در محدوده‌ی مخزن سد کوچ‌چری با هدف نجات بخشی تنظیم و به مرحله‌ی اجرا درآمد.

گروه مطالعه و بررسی با هدف شناسایی، مستندنگاری و مکان‌یابی محوطه‌های باستانی به قصد مطالعه‌ی الگوهای استقراری و تهیه‌ی نقشه‌ی پراکندگی آثار و شناخت کم‌وکیف نگارکنده‌های دره‌ی کوچ‌چری به قصد طبقه‌بندی و تاریخ‌گذاری نسبی، تمامی تلاش خود را جهت ثبت و ضبط دقیق داده‌های فرهنگی به‌کار بست. این گروه پس از تهیه‌ی مدارک و اسناد مربوط به پیشینه‌ی مطالعات و کسب آگاهی اولیه از وضعیت باستان‌شناختی منطقه، با بررسی نقشه‌ی توپوگرافی محدوده‌ی سد و بازدید از منطقه‌ی مورد مطالعه، شیوه‌ی بررسی فشرده (Intensive Survey) یا بررسی پیمایشی را مدنظر قرار داد. انتخاب روش بررسی پیمایشی به دو جهت بود؛ نخست، دقت بیشتر در ثبت و ضبط و مستندسازی آثار با توجه به پراکنش گسترده‌ی نقوش صخره‌ای در حاشیه‌ی رودخانه‌ی کوچ‌چری؛ و دوم، علم به این که، این آخرین فرصت مطالعه در منطقه تا پیش از آبیگری قریب‌الوقوع سد خواهد بود.

نقشه‌های پایه برای انجام بررسی، نقشه‌ی توپوگرافی ۱/۲۵۰۰۰ حوضه‌ی مخزن سد و تصاویر ماهواره‌ای (Google Earth) بوده است. گروه با پیمایش دقیق و همچنین پرس‌وجو از اهالی منطقه در تراز حداکثر آبیگری سد (۱۹۳۸ متر) یک‌به‌یک محوطه‌ها و مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای (نگارکنده‌ها) را شناسایی و علاوه بر ترسیم کروکی دقیق موقعیت هر محوطه، با استفاده از دستگاه GPS موقعیت مکانی آن‌ها را ثبت نمود. در پایان کار میدانی در مجموع ۵۷ اثر شامل ۱۴ تپه و محوطه‌ی استقراری، ۴ گورستان، ۱ بنا و ۳۸ مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای در محدوده‌ی مخزن سد شناسایی و مستندسازی شد (تصویر ۲)، (عرب، ۱۳۹۳: ۳۱۸).

بستر محیطی

دره‌ی کوچ‌چری با مختصات جغرافیایی $۳۳^{\circ} ۲۴'$ تا $۳۳^{\circ} ۲۶'$ عرض شمالی و $۵^{\circ} ۵'$ تا $۵^{\circ} ۱۱'$ طول شرقی، در غرب شهرستان گلپایگان استان اصفهان قرار دارد. عبور رودخانه‌ی کوچ‌چری (یکی از سرشاخه‌های اصلی اناربار یا قمرود) از این دره و نهرهایی که از ارتفاعات پیرامون به این رودخانه سرازیر می‌شوند (همچون: خشکه‌رود، ایشکستان، قره‌دره، پلکستان و...) به همراه ویژگی‌های زیست‌بوم و زمین‌شناختی منطقه سبب گردیده که از قرون بسیار دور تا زمان حاضر اجتماعات انسانی و به تبع آن، آثار فرهنگی بازمانده از آنان در این ناحیه شکل بگیرد.

به نظر می‌رسد دره‌ی کوچ‌چری در طول تاریخ، محل گذر اقوام کوچ‌زوی بوده است که تابستان‌ها را در نقاط خنک و بیلاقی زاگرس مرکزی (سرچشمه‌ی رودخانه‌های دز و اناربار) و زمستان‌ها را در نقاط قشلاقی جلگه‌های پست فلات مرکزی سپری می‌کردند؛ (چنان‌که نه تنها آثار و شواهدی از استقرارهای موقت، دائمی و نقوش

▲ تصویر ۲. نقشه موقعیت مکانی آثار شناسایی شده در محدوده مخزن سد کوچری گلیایگان (نگارندگان، ۱۳۹۳).

صخره‌ای، بلکه نام و نشان خود را نیز بر نام روستای «کوچری» به یادگار گذاردند). لذا دره‌ی میان‌کوهی مذکور با قرارگیری در حاشیه‌ی شرقی زاگرس مرکزی و نزدیکی به قسمت‌های غربی فلات مرکزی به‌عنوان یکی از کریدورهای ارتباطی، نقش مهمی در تبادلات فرهنگی و برهم‌کنش‌های زیست‌محیطی منطقه‌ی گلیایگان و تیمره‌ی تاریخی داشته است.

ساختار زمین‌شناسی دره‌ی کوچری، خصوصاً در قسمت‌های غربی و مرکزی به‌صورت شیست‌های عصر ژوراسیک است (مشاور مهاب قدس، ۱۳۸۹: ۷۴)، همین ویژگی سبب گردیده که تپه‌ماهورها و صخره‌های شیستی، به‌ویژه در حاشیه‌ی رودخانه به‌صورت گسترده توسط شکارگران و افراد بومی در طی ادوار مختلف برای ایجاد نقوش مورد استفاده قرار گیرند؛ زیرا ایجاد نقوش بر روی این صخره‌های شیست به مراتب آسان‌تر از ساختارهای دیگر است. این نقوش شامل تک‌نگاره، تک‌مجموعه و گروه‌مجموعه‌اند؛ براساس این تقسیم‌بندی، تعداد ۳۴۵ تک‌نگاره و ۴۶۳ تک‌مجموعه در غالب ۳۶ گروه‌مجموعه که در مجموع ۶۶/۶ درصد از کل آثار را به خود اختصاص داده‌اند، در این بررسی مورد شناسایی قرار گرفت (از نظر تعداد بیش از ۲۵۰۰ نقش)، (جدول ۱)، (عرب، ۱۳۹۳: ۳۱۹).

توصیف نگارندها

در نگاهی کلی، نگاره‌ها اغلب به‌صورت پراکنده بر وجوه مختلف صخره‌ها (عمدتاً بر سطوح غربی) نقر شده‌اند. نمای غالب نگاره‌ها روبه جنوب شرق و یا شمال غرب است و سطوح منقوش صخره‌ها بیشتر در وضعیت مایل و کمتر در وضعیت عمودی و یا افقی قرار دارند. با توجه به جنس صخره‌ها (سنگ‌های شیست دگرگونی) سطوح

جدول ۱. جدول آمار کلی نقوش صخره‌های شناسایی شده در حوضه‌ی سد کوچری (نگارندگان، ۱۳۹۳).

ردیف	شماره محوطه	نام محوطه	تک نگاره	تک مجموعه	کتیبه	مجموع
۱	Ku105	نقش صخره‌ای کوچری ۱	۱	-	-	۱
۲	Ku106	نقش صخره‌ای کوچری ۲	۱	-	-	۱
۳	Ku108	مجموعه نقوش صخره‌ای کوچری ۳	۵	۱	-	۶
۴	Ku109	مجموعه نقوش صخره‌ای چشمه گرم ۱	-	۱	-	۱
۵	Ku111	مجموعه نقوش صخره‌ای چشمه گرم ۲	۹	۱	-	۱۰
۶	Ku112	مجموعه نقوش صخره‌ای چشمه گرم ۳	۲۱	۱۰	-	۳۱
۷	Ku113	مجموعه نقوش صخره‌ای چشمه گرم ۴	۱	۱	-	۲
۸	Ku115	مجموعه نقوش صخره‌ای کوچری ۴	۲۶	۲۸	-	۵۴
۹	Ku116	مجموعه نقوش صخره‌ای کوچری ۵	۱۹	۱۵	-	۳۴
۱۰	Ku117	مجموعه نقوش صخره‌ای کوچری ۶	۲۲	۱۸	-	۴۰
۱۱	Ku118	مجموعه نقوش صخره‌ای کوچری ۷	۱	۴	-	۵
۱۲	Ku119	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آبگرم ۱	۴۳	۵۸	-	۱۰۱
۱۳	Ku120	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آبگرم ۲	۴	۲	-	۶
۱۴	Ku121	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آبگرم ۳	۱۶	۱۴	-	۳۰
۱۵	Ku123	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آبگرم ۵	۱	۳	-	۴
۱۶	Ku124	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آبگرم ۶	۱۹	۵۵	-	۷۴
۱۷	Ku125	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آبگرم ۷	۸	۹	-	۱۷
۱۸	Ku126	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آبگرم ۸	۵	۷	-	۱۲
۱۹	Ku127	مجموعه نقوش صخره‌ای پلکستان	۲	۲	-	۴
۲۰	Ku128	مجموعه نقوش صخره‌ای دره علی بیگ	۸	۱۸	-	۲۶
۲۱	Ku129	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آغل سوخته ۱	۱۶	۲۱	-	۳۷
۲۲	Ku130	مجموعه نقوش صخره‌ای دره آغل سوخته ۲	۳	۷	-	۱۰
۲۳	Ku139	مجموعه نقوش صخره‌ای دره‌ی اشکستان	۳	۳	-	۶
۲۴	Ku141	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۱	۳	۳	-	۶
۲۵	Ku142	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۲	۱	۱	-	۲
۲۶	Ku143	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۳	۶	۱۳	-	۱۹
۲۷	Ku144	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۴	۲	۳	-	۵
۲۸	Ku145	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۵	۸	۸	-	۱۶
۲۹	Ku146	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۶	۲۱	۳۷	-	۵۸
۳۰	Ku147	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۷	۲	-	-	۲
۳۱	Ku148	مجموعه نقوش صخره‌ای گاوکش ۸	۱۷	۲۵	-	۴۲
۳۲	Ku149	مجموعه نقوش صخره‌ای قره دره ۱	۱۵	۱۱	۲	۲۸
۳۳	Ku150	مجموعه نقوش صخره‌ای قره دره ۲	۱	۸	-	۹
۳۴	Ku152	مجموعه نقوش صخره‌ای قره دره ۳	۶	۳	-	۹
۳۵	Ku153	مجموعه نقوش صخره‌ای قره دره ۴	۱	۴	-	۵
۳۶	Ku154	مجموعه نقوش صخره‌ای قره دره ۵	۶	۱۰	-	۱۶
۳۷	Ku156	مجموعه نقوش صخره‌ای قره دره ۶	۵	۱۳	-	۱۸
۳۸	Ku157	مجموعه نقوش صخره‌ای قره دره ۷	۱۷	۴۶	-	۶۳
		جمع	۳۴۵	۴۶۳	۲	۸۱۰

سنگ‌ها و گاه‌نقش‌ها با شکاف‌ها و شکستگی‌هایی همراه است. موضوعات نقوش چنان‌که در قسمت بعد خواهد آمد، اغلب شامل صحنه‌های شکار، رزم، صحنه‌های روایتی و نمادها و نشانه‌ها است که از منظر گونه‌شناسی به نقوش انسانی، جانوری (اهلی و وحشی) گیاهی، هندسی و اشیاء و نمادها قابل تقسیم است. در مجموع، روح شکار و طبیعت بر همه‌ی صخره‌نگاره‌ها حاکم است، در میان نقوش انسانی نقش انسان کماندار و در میان گونه‌های جانوری نقش بزکوهی بیشترین تکرار را دارد. شیوه‌ی ایجاد نقوش نیز اغلب به صورت کوبشی (پتروگلیف) و به ندرت به صورت خراشی است. سبک نقش‌ها نیز عمدتاً مسبک (استلیزه) و به ندرت به صورت طبیعت‌گرایانه است.

مهم‌ترین و متکثرترین مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای شناسایی شده از محوطه‌های Ku 112, Ku 115, Ku 116, Ku 117, Ku 119, Ku 124, Ku 129, Ku 146, Ku 148 و Ku 157 به دست آمد که در شکل‌گیری آن‌ها -تمرکز یا تفرق- پتانسیل شکار و شکارگری محل، وجود آبشخور، گذار (محل تردد) بر آفتاب بودن (گرمگاه) و پتانسیل سنگ و صخره برای نقش (بومگاه) نقش اساسی داشته است؛ بر همین مبنا، بیشترین نقوش در جبهه‌ی شمالی رودخانه (گرمگاه) و در محوطه‌های Ku 119, Ku 115 و Ku 124 که از امتیازهای بیشتری برخوردارند، دیده می‌شود (عرب، ۱۳۹۳: ۳۱۹).

گونه‌شناسی و تحلیل

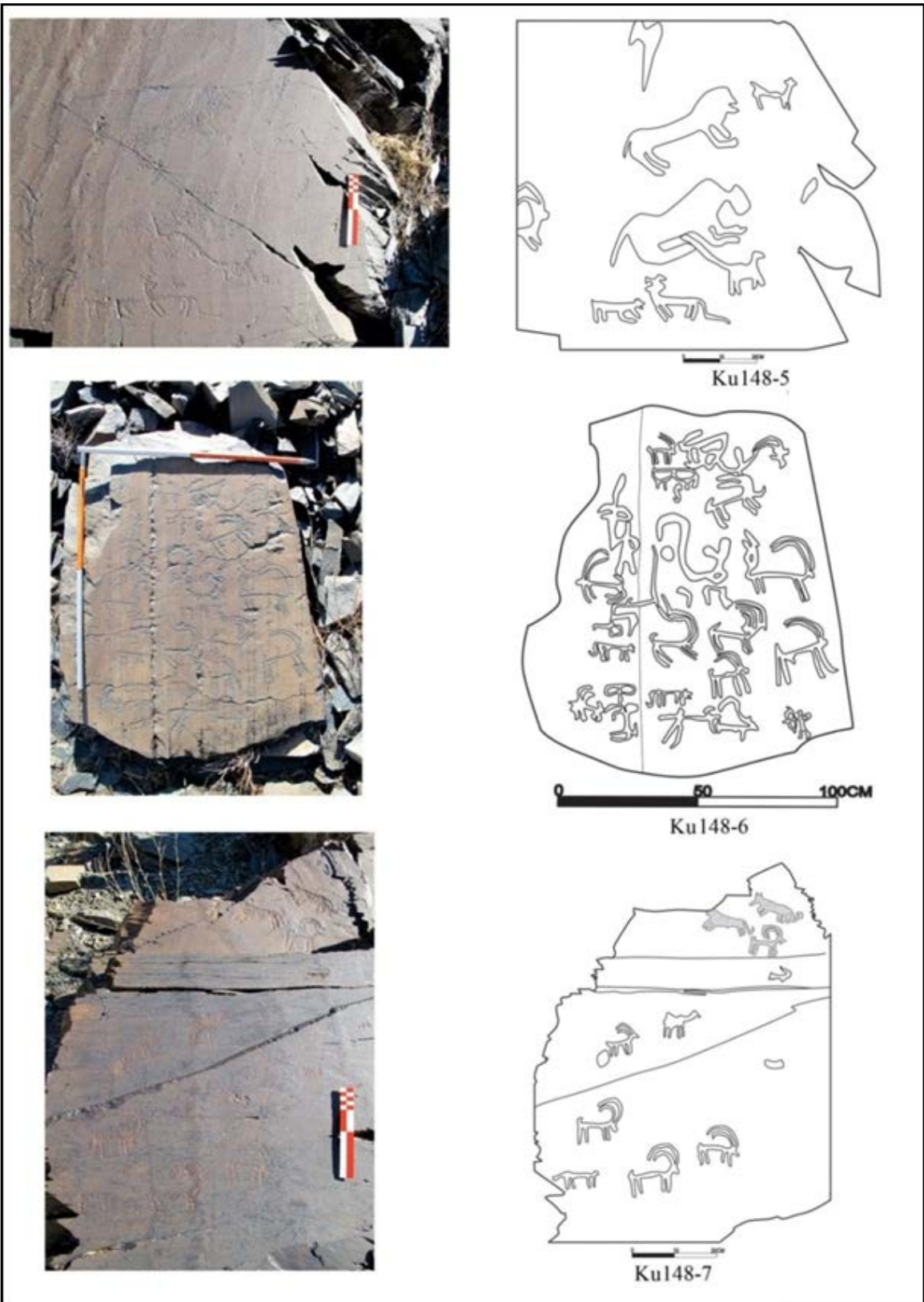
به منظور دستیابی به ماتریسی قابل تحلیل از گونه‌های نقوش صخره‌ای، نخست برای هر تک‌نگاره، تک مجموعه و یا گروه مجموعه، جدول گونه‌شناسی کمی تعریف شد. گونه‌های هر محوطه، به گونه‌های انسانی با زیرمجموعه‌های آن، گونه‌های جانوری در دو دسته وحشی و اهلی به همراه زیرمجموعه‌های آن، گونه‌های گیاهی با زیرمجموعه‌های آن، گونه‌های هندسی و نمادها به همراه زیرمجموعه‌های گسترده‌ی آن و کتیبه‌ها تقسیم شد. آن‌گاه گونه‌ها از منظر کیفی، شامل موضوعات نقش، تکنیک اجرا و سبک نقش، حالات نقش و مفاهیم آن در جدولی جداگانه مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت (جدول ۲، نمودار ۱). نتایج حاصل از جدول پیش‌گفته به شرح ذیل قابل تبیین است:

از منظر گونه‌شناسی کمی، گونه‌های جانوری با ۹۲۶ نقش، بیشترین تکرار را دارند که از این تعداد، بزسانان (کل و بز) و گاوایان و گوزنیان (آهو، گوزن و غزال) با ۷۴۴ نقش در صدر فهرست قرار دارند. در میان گونه‌های وحشی این طیف، خر وحشی (گور)، گاو وحشی و گراز کمترین تکرار را داشته و گروه گربه‌سانان با ۶۷ نقش و سگ‌سانان وحشی با ۵۶ نقش در میانه‌ی جدول قرار دارند.

از میان گونه‌های اهلی، اسب با ۳۱ نقش و گاو با ۴ نقش، بیشترین و کمترین نقوش تصویر شده‌اند و سگ و شتر نیز هر یک با ۱۰ نقش از تکراری متوسط برخوردارند (نمودار ۲). در دسته‌ی اشیاء، نمادها و نشانه‌های اشکال هندسی (دایره‌ها، چهارضلعی‌ها و خطوط) با ۱۶۹ نقش، در صدر فهرست قرار دارند و از میان ادوات رزم و شکار، تیر و کمان دارای بیشترین فراوانی است؛ و دام و کمند و شمشیر، هر یک با ۱۴ و ۱۱ مورد در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند. در این طیف، وجود یک نقش ارابه‌ران (همچون تصاویر ارابه‌ران‌ها در نقوش عصر هخامنشی) قابل توجه

جدول ۲. گونه‌شناسی کمی نقوش برگزیده نگارندگان، ۱۳۹۳. ▼

ردیف	نوع نقش	تعداد
۱	جانوری	۹۲۶
۲	اشکال هندسی	۱۶۹
۳	انسانی	۱۶۳
۴	اشیا	۸۷
۵	کتیبه	۵
۶	گیاهی	۳
جمع کل		۱۳۵۳

▲ تصویر ۳. نمونه طرح‌ها و تصاویر مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای دره‌ی گاوکش ۸، محوطه‌ی Ku 148 (طرح: فاسمی، ۱۳۹۳).

است.

از مجموع ۱۳۵۳ نقش برگزیده و قابل شناسایی (از حدود ۲۵۰۰ نقش) ۱۶۳ نقش با ۱۲ درصد فراوانی در شمال‌های سواره و یا ایستاده اغلب در حال شکار متعلق به نقوش انسانی است، که بیشترین آن‌ها روبه راست (نیم‌رخ) تصویر شده‌اند (جدول ۲، نمودار ۳).

از منظر نگاه کیفی، ۱۴۲ نقش با بیشترین فراوانی، موضوعی روایتی دارند و ۵۶ نقش شامل صحنه‌های شکار، جنگ و گریز است (نمودار ۴).

نقوش فوق‌الذکر با ۲۱۵ مورد اغلب با تکنیک کوبشی و به سبک استیلزه (مسبک) نقش شده‌اند و تنها در موارد معدودی از سبک طبیعت‌گرایانه و یا تکنیک خراشی برای ایجاد نقش استفاده شده است (نمودارهای ۵ و ۶).

حال، سؤال اساسی این است که انگیزه و چرایی ایجاد نقوش فوق چه بوده است؟ و تاریخ نقوش مربوط به چه دوره یا دوره‌های تاریخی است؟

شوربختانه هر دو سؤال فوق، فاقد جوابی صریح و مطلق است و تنها می‌توان براساس برخی شواهد و نشانه‌ها پاسخ‌های نسبی به آن‌ها داد.

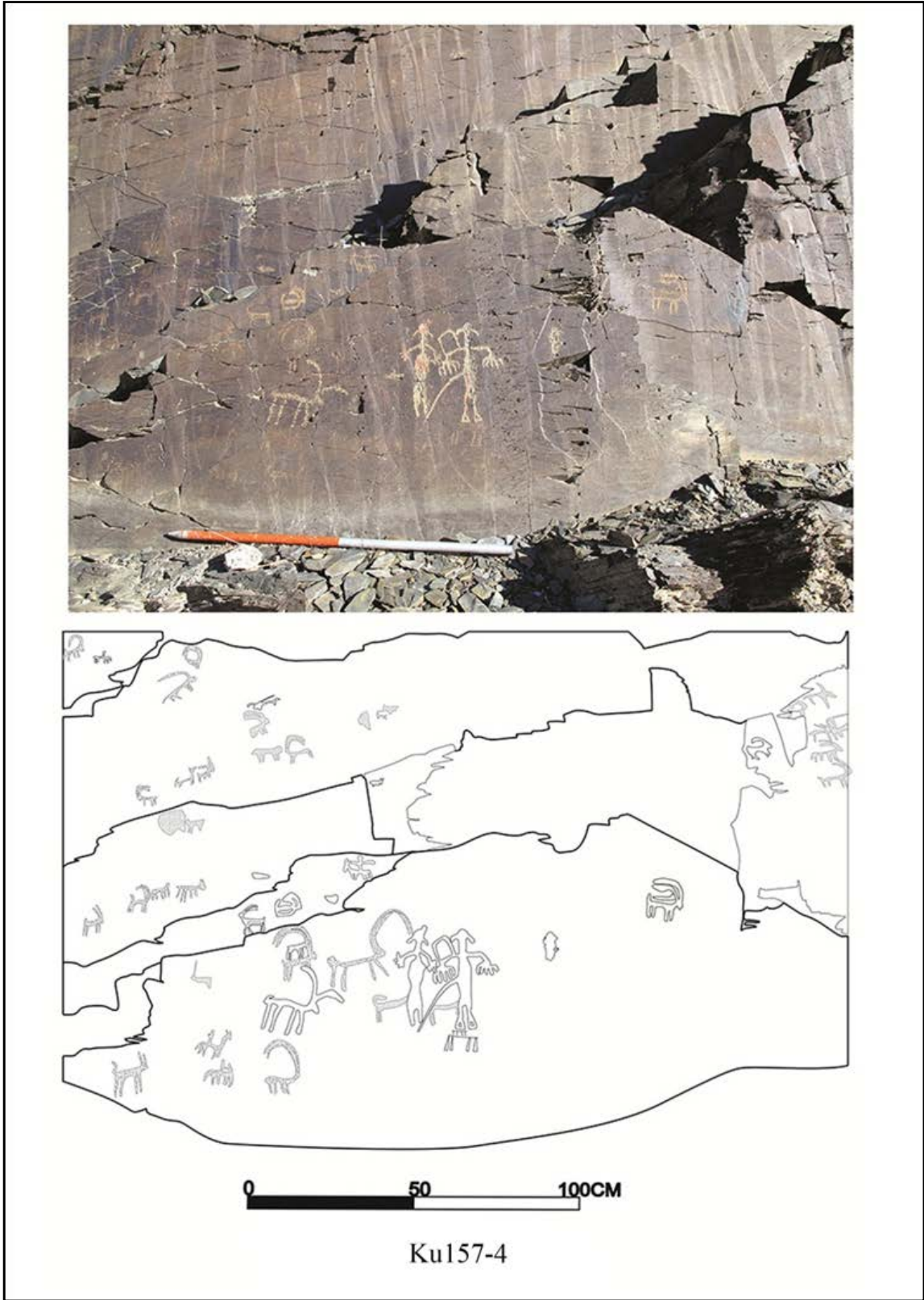
بدیهی است انگیزه اصلی ایجاد نقوش پیش‌گفته، تنها به قصد ایجاد اثر هنری نبوده است؛ بلکه بیش از هر امر دیگری، ابزاری برای بیان اندیشه یک شخص و یا یک گروه بوده است. علاوه بر انگیزه‌ی اندیشه‌نگاری، انگیزه‌هایی همچون: اعتقادی، جادویی، ارتباطی، انتقالی، روایتی؛ رویدادی؛ هنرنمایی و تفنن؛ نمایشی و محیطی و تعیین قلمرو برای آن‌ها ذکر شده است (گاردنر، ۱۳۶۵: ۳۱؛ گوران: ۱۳۷۰، ۲۸۴).

مبحث بعد، محدودیت‌ها و مشکلات موجود در خصوص پیچیدگی تاریخ‌گذاری آن‌هاست (رفیع‌فر، ۱۳۷۹: ۱۹۳)؛ چراکه احتمالاً بخشی از این نقوش از لحاظ زمانی هم‌زمان با قدیمی‌ترین استقرارهای موجود در دره‌ی کوچری هستند و در مواردی نیز تا سالیان اخیر نقش‌آفرینی بر پیکر برخی از صخره‌ها تداوم داشته است.

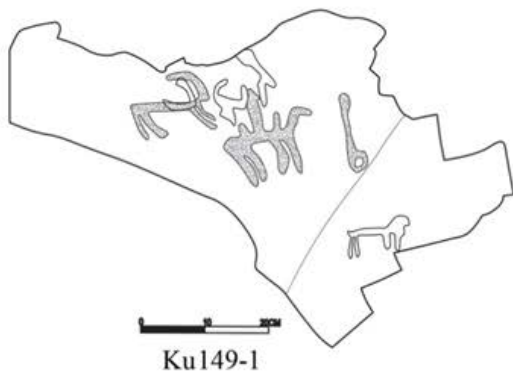
التهیه، نگارندگان براساس مطالعه و مقایسه‌ی عناصر هنری، فرهنگی و محیطی نقوش (همچون: شیوه، مضمون، تکنیک و میزان فرسایش)، (محمدی‌قصریان، ۱۳۸۶: ۱۵-۱۷) و عناصر تاریخی نقوش (همچون: کتیبه‌های مکشوف در منطقه و محوطه‌های مجاور) و عنصر مجاورت یا همسایگی (Proximity) - همچون انجام آزمایشات سالیابی ترمولومینسانس سفال‌های محوطه‌های همجوار- (عرب، ۱۳۹۴: ۲۰۲) تاریخ ایجاد نقوش صخره‌ای اصیل دره‌ی کوچری گلپایگان را حداقل هزاره‌ی اول ق.م. تا اوایل دوران اسلامی ارزیابی می‌کنند.

نتیجه‌گیری

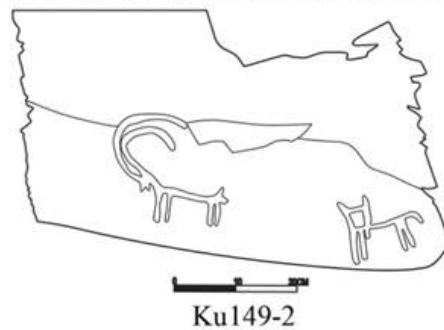
نگارندهای دره‌ی کوچری گلپایگان، جزوی کوچک از مجموعه‌ی بزرگ نگارندهای تیمره‌ی قدیم (خمین، محلات، نیمه‌ور، دلجان، گلپایگان و خوانسار) است که از منظر کمیت، کیفیت و تمرکز در یک نقطه‌ی فوق‌العاده و کم‌نظیر است و در شکل‌گیری آن‌ها - تمرکز یا تفرق - پتانسیل شکار و شکارگری محل، وجود آبشخور، گذار (محل تردد) برآفتاب بودن (گرماگاہ) و پتانسیل سنگ و صخره برای نقش (بومگاه) نقش اساسی داشته است. برابر جدول گونه‌شناسی نقوش، گونه‌های جانوری با ۹۲۶

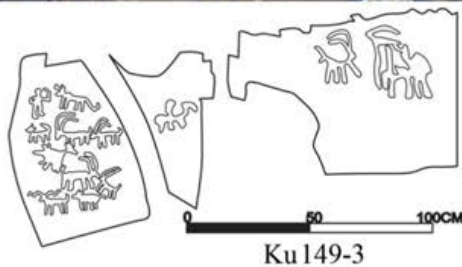
▲ تصویر ۴. نمونه طرح‌ها و تصاویر مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای قره دره‌ی ۷، محوطه‌ی Ku 157 (طرح: قاسمی، ۱۳۹۳).

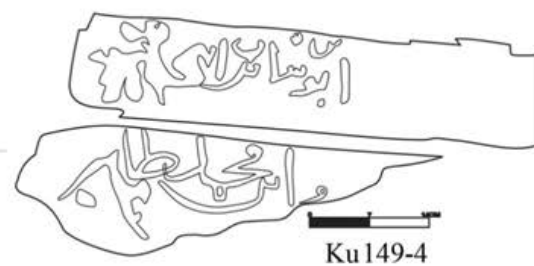
Ku149-1

Ku149-2

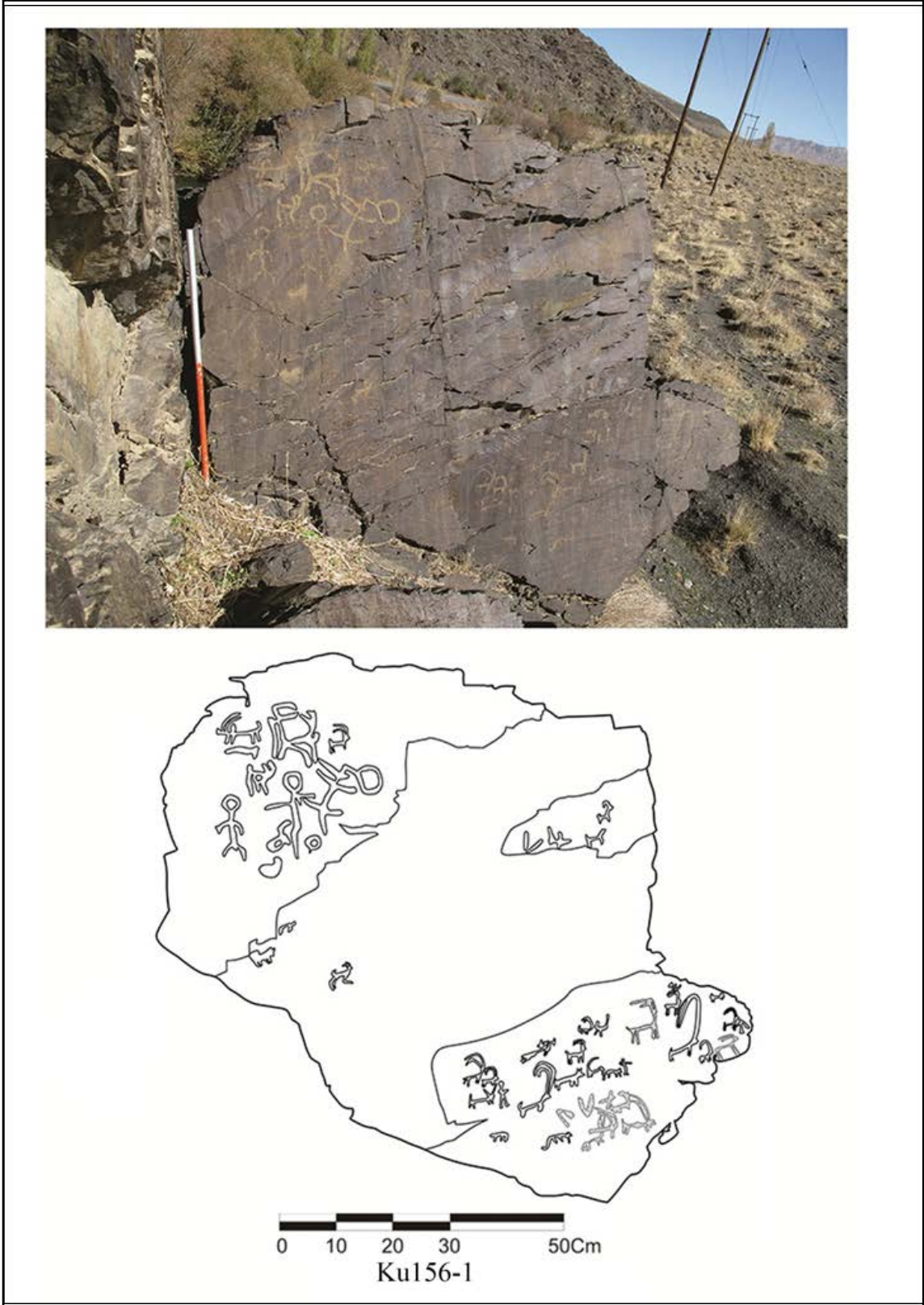
Ku149-3

Ku149-4

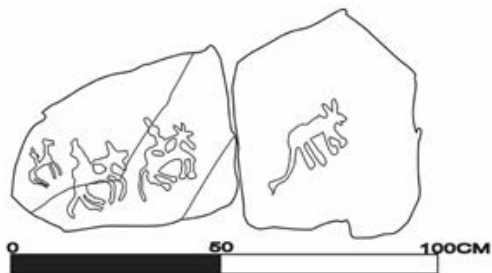
▲ تصویر ۵. نمونه طرح‌ها و تصاویر مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای قره دره‌ی ۱، محوطه‌ی Ku 146 (طرح: قاسمی، ۱۳۹۳).

▲ تصویر ۶. نمونه طرح‌ها و تصاویر مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای قره دره‌ی ۶، محوطه‌ی Ku 156 (طرح: قاسمی، ۱۳۹۳).

Ku124-1

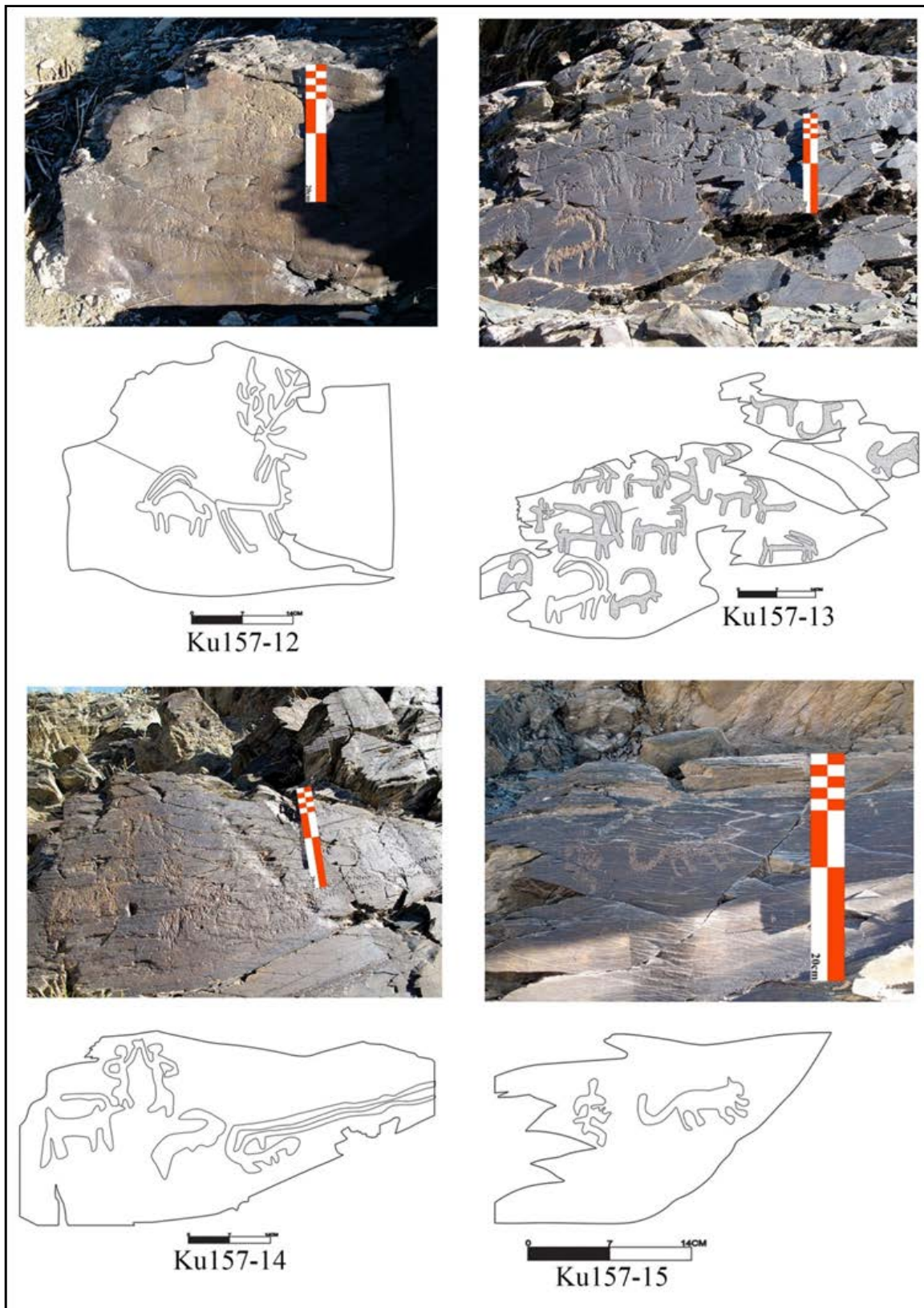

Ku124-2

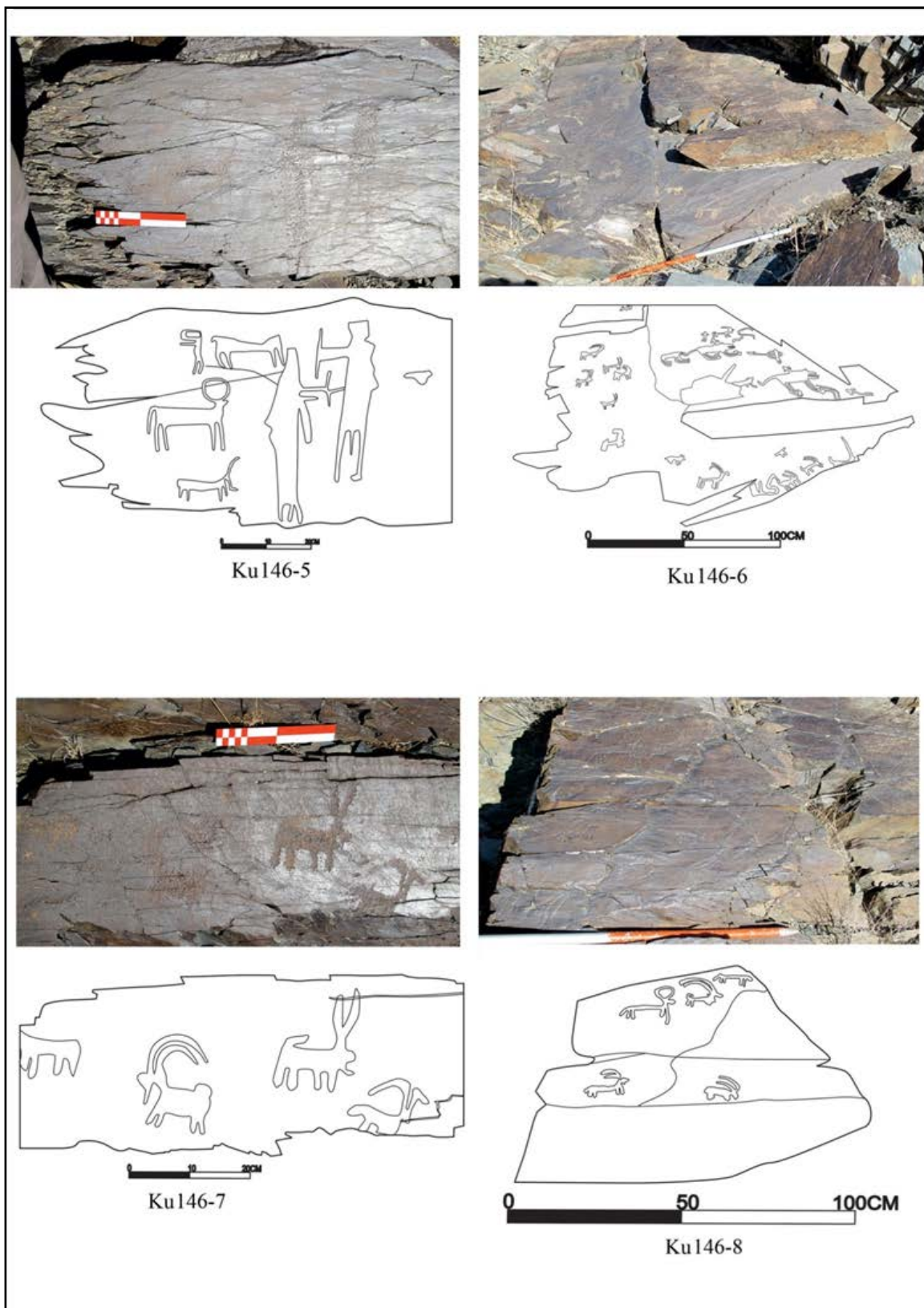
Ku124-3

▲ تصویر ۷. طرح‌ها و تصاویر منتخب از مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای دره‌ی آبگرم ۵، محوطه‌ی Ku 124 (طرح: قاسمی، ۱۳۹۳).

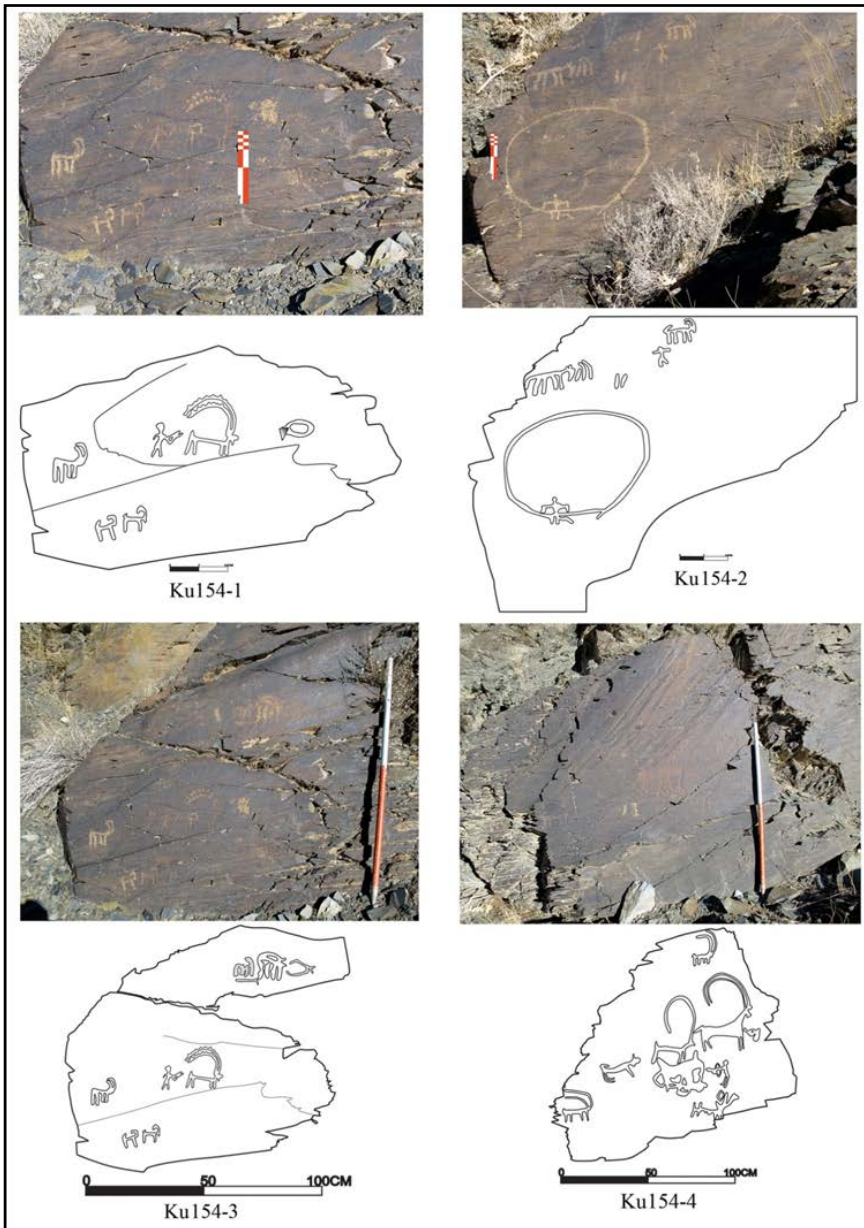

▲ تصویر ۸. نمونه طرح‌ها و تصاویر مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای قره دره‌ی ۷، محوطه‌ی Ku 157 (طرح: قاسمی، ۱۳۹۳).

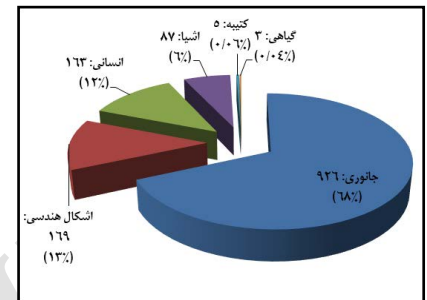

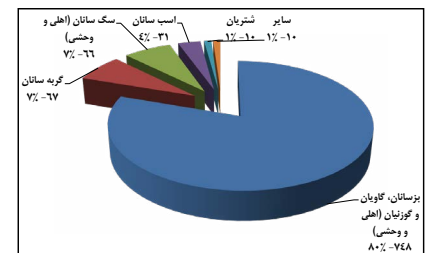
▲ تصویر ۹. نمونه طرح‌ها و تصاویر مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای دره‌ی گاوکش ۶، محوطه‌ی Ku 146 (طرح: قاسمی، ۱۳۹۳).

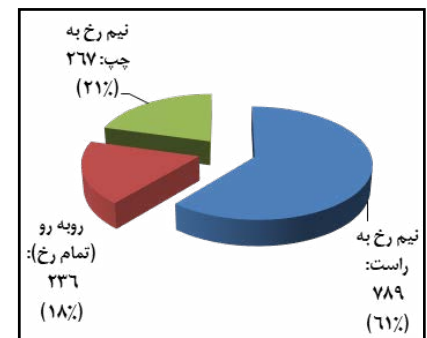
تصویر ۱۰. نمونه طرح‌ها و تصاویر مجموعه‌ی نقوش صخره‌ای قره دره ۵، محوطه‌ی Ku 154 (طرح: قاسمی).

▲ نمودار ۱. نمودار دایره‌ای گونه‌شناسی کمی نقوش برگزیده (نگارندگان، ۱۳۹۳).

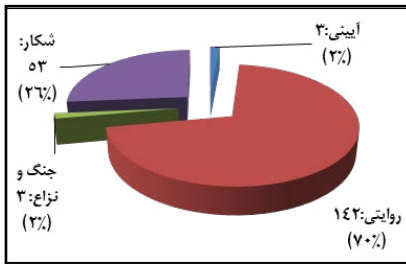
▲ نمودار ۲. نمودار دایره‌ای گونه‌شناسی جانوری (نگارندگان، ۱۳۹۳).

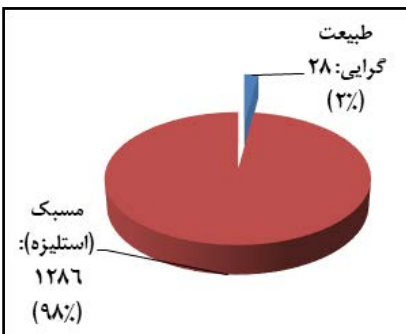
▲ نمودار ۳. نمودار دایره‌ای گونه‌شناسی جهت اجرای نقوش (نگارندگان، ۱۳۹۳).

نقش از ۱۳۵۳ نقش بیشترین تکرار را داشته‌اند؛ در این نقوش، گروه بزسانان، گاوپان و گوزنیان با ۷۴۸ نقش در صدر فهرست قرار دارند؛ فراوانی نسبی بزکوهی و انسان کماندار، حاکی از تسلط مطلق روح شکار و طبیعت بر تمامی صخره‌نگاره‌ها است. تکرار مکرر صحنه‌های شکار، رزم و روایت بیانگر انگیزه‌ی اندیشه‌نگاری آفرینندگان نقوش است؛ همچنین انگیزه‌های اعتقادی، ارتباطی، انتقالی، رویدادی، هنرنمایی، محیطی و احیاناً تعیین قلمرو در حدوث نقوش مورد بحث نقش آفرین بوده‌اند. با عنایت به نتایج حاصل از طبقه‌بندی نقوش به نظر می‌رسد حرفه‌ی اصلی باشندگان دره‌ی کوچ‌چری شکار و دامپروری بوده و ساختار اجتماعی‌شان نیز مبتنی بر جامعه قبیله‌ای کوچ‌زو بوده باشد. نگارندگان براساس مطالعه و مقایسه‌ی عناصر

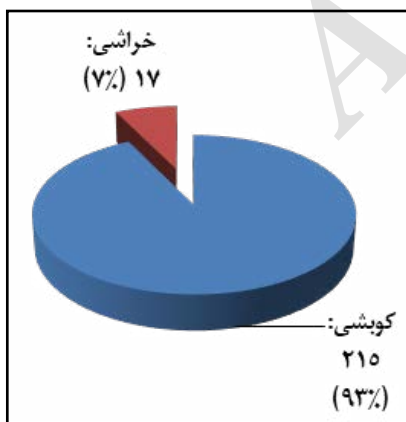

▲ نمودار ۴. نمودار دایره‌ای گونه‌شناسی موضوعی نقوش (نگارندگان، ۱۳۹۳).

▲ نمودار ۵. نمودار دایره‌ای گونه‌شناسی سبک نقش (نگارندگان، ۱۳۹۳).

▲ نمودار ۶. نمودار دایره‌ای گونه‌شناسی تکنیک اجرای نقش (نگارندگان، ۱۳۹۳).

هنری، فرهنگی و محیطی نقوش (همچون: شیوه، مضمون، تکنیک، میزان فرسایش و رسوب‌گذاری) و عناصر تاریخی نقوش (همچون: کتیبه‌های مکشوف با همان شیوه‌ی نقر در منطقه و محوطه‌های مجاور) و عنصر مجاورت یا همسایگی (همچون انجام آزمایشات متعدد سالیانه ترمولومینسانس سفال‌های به‌دست آمده از کاوش‌های علمی تپه‌های باستانی همجوار)، (عرب، ۱۳۹۴: ۲۰۲) تاریخ ایجاد نقوش صخره‌ای اصیل دره‌ی کوچری گلپایگان را حدفاصل هزاره‌ی اول ق. م. تا اوایل دوران اسلامی ارزیابی می‌کنند.

کتابنامه

- ایزدپناه، حمید، ۱۳۴۸، «نقاشی‌های پیش از تاریخ در غارهای لرستان»، مجله *باستان‌شناسی و هنر ایران*، شماره‌ی سوم، صص: ۶-۱۴.
- بشاش‌کنزق، رسول، ۱۳۸۱، «کتیبه‌ی پهلوی سنگ دخمه چم‌اسبه»، (دره‌ی غرقاب گلپایگان)، تهران: *کتاب ماه هنر*، مهر و آبان ۸۱، صص: ۸۶ تا ۸۹.
- بورنی، مک، ۱۳۴۸، «گزارش مقدماتی بررسی و حفاری در غارهای کوه‌دشت لرستان برای تعیین تاریخ نقش‌های پیش از تاریخی ناحیه‌ی لرستان»، ترجمه‌ی ذبیح‌الله رحمتیان، مجله *باستان‌شناسی و هنر ایران*، شماره‌ی سوم، صص: ۱۴-۱۶.
- جاوری، محسن، ۱۳۸۴، «نگارنده کوهستان کوچری»، پرونده ثبتی اثر، آرشیو مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، استان اصفهان (منتشر نشده).
- جمالی، محسن، ۱۳۹۴، *سنگ‌نگاره‌های گلپایگان گذرگاه تاریخ*، چاپ اول، قم، انتشارات ائمه.
- رفیع‌فر، جلال‌الدین، ۱۳۷۹، «نقد و بررسی موزه‌هایی در باد»، تهران: *نامه علوم اجتماعی*، شماره‌ی ۱۵، بهار و تابستان ۷۹، ص: ۱۹۳.
- شرکت مهندسی مشاور مه‌آب قدس، ۱۳۸۹، «طرح انتقال آب از سرشاخه‌های دز به قمرود»، *مطالعات سیمای طرح*، جلد دوم، شرکت آب منطقه‌ای تهران.
- عرب، کاظم، ۱۳۹۳، «گزارش نهایی بررسی و شناسایی باستان‌شناختی حوضه‌ی آبگیر سد کوچری گلپایگان»، آرشیو کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- عرب، کاظم، ۱۳۹۴، «گزارش نهایی کاوش نجات بخشی محوطه‌های Ku.103 و Ku.104 سد کوچری گلپایگان»، آرشیو کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی (منتشر نشده).
- فرهادی، مرتضی، ۱۳۷۷، *موزه‌هایی در باد*، چاپ اول، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.
- قسیمی، طاهر، ۱۳۸۶، «اشاره‌ای به پیشینه‌ی پژوهش در نقوش صخره‌ای ایران»، *باستان پژوهشی*، دو فصلنامه ایران‌شناسی، دور جدید، سال دوم، شماره‌ی ۳، بهار و تابستان ۱۳۸۶، صص: ۱۸ و ۱۹.
- گاردنر، هلن، ۱۳۶۵، *هنر در گذر زمان*، ترجمه: محمدتقی فرامرزی، تهران، آگاه.
- گوران، آندره لوروا، ۱۳۷۰، «تاملی درباره‌ی هنر غارها»، ترجمه‌ی جلال‌الدین رفیع‌فر، *نامه علوم اجتماعی*، ج. دوم، تهران، دانشگاه تهران، ص: ۲۸۴.

- محمدی‌قصریان، سیروان، ۱۳۸۶، «مطالعات نقوش صخره‌ای در ایران: مشکلات و راهکارها»، باستان‌پژوهی، دو فصلنامه ایران‌شناسی، دوره‌ی جدید، سال دوم، شماره‌ی ۳، بهار و تابستان ۱۳۸۶، ص: ۱۶.

Archive of SID